

Kötélgörbe, avagy miért hasonlítanak egymásra a kupolák

KURUSA ÁRPÁD

Absztrakt. Az összes kupola hasonlít egymásra, mert az általuk támasztott mechanikai feladat megoldásait adó kötélgörbék mind hasonlóak egymáshoz. A kötélgörbék a két pontra függesztett kötelek alakját írják le.

1. Kupolák és kötelek

A vatikáni Szent Péter bazilika kupolája 1546 és 1564 között Michelangelo irányításával készült, majd Giacomo della Porta irányításával 1593-ban fejezték be. Ez a világ legnagyobb kupolája, százhuszonhárom méteres magasságát egyetlen más kupola sem éri el.

Amikor egy bazilika kupoláján nézegetjük a freskókat, eszünkbe juthat, hogyan is volt lehetséges ilyen hatalmas tetőt építeni anélkül, hogy oszlopok tartanák. A feladat nem éppen egyszerű: úgy kell kialakítani a tető alakját, hogy megtartsa önmagát a tartófalak tetején és kisebb „behatások” se omlasszák be. A feladat nagysága sosem riasztotta el az építészeket, hogy hatalmas kupolák építésével kísérletezzenek. A sokszor balul sikerült kísérlet, vagyis a beomlás hatására el is terjedt köztük az úgy nevezett 5-perces szabály: „amely kupola 5 perc alatt nem omlik be, az 500 évig is állva marad”.

Manapság már nem megengedhető a kísérleti építkezés, tehát át kell gondolni mit is jelent egy ilyen kupola a fizika nyelvén: A kupola szerkezete *egyensúlyi helyzetben* van, és ebből külső hatások sem mozdítják ki könnyen, vagyis ez az egyensúlyi helyzet *stabil*. A stabilitás azt jelenti, hogy a szerkezet potenciális energiája az adott helyzetben minimális.

Feltételezve a bazilikáknál a kupolák alatt megszokott köralakú alaprajzot, a kupolának a kör középpontjában állított merőleges egyenesre való forgásszimmetriája adódik. Emiatt matematikai értelemben a kupola leírható egyetlen görbével, melynek tengely körüli forgása végigsúrolja a kupola felületét.

Hogyan kereshetnénk meg ezt a görbét, vagy esetleg görbéket?

Az ötlet egyszerű: gondolatban fordítsuk a kupolát fejjel lefelé! A fentiekben megfogalmazott feltételek egyike sem változik, de a potenciális energia minimumát így már könnyű megkeresni, hiszen két pont közé kifeszítve egy, a két pont távolságánál hosszabb, de nem nyújtható kötelet, a kötél a hajlékonysága miatt addig mozog, amíg nem kerül stabil nyugalmi állapotba. Ez a stabil nyugalmi helyzet éppen a potenciális energia minimumánál valósul meg, ami magától megoldja a körkupola építésének problémáját és rámutat a körkupolák egyformaságának fizikai okára.

Bár az építészet mechanikai problémáját matematika alkalmazása nélkül oldottuk meg, a tervezhetőség és a címben feltett kérdésre adandó válasz érdekében meg kell találni a nyugalmi állapotú kötél alakját leíró matematikai függvényt, melynek grafikonját a fentiek miatt kötélgörbének¹⁾ nevezzük.

2. A kötélgörbe

Ebben a szakaszban a kötél nyugalmi helyzetében ható erők egyensúlyából kiindulva határozzuk meg a kötélgörbét.

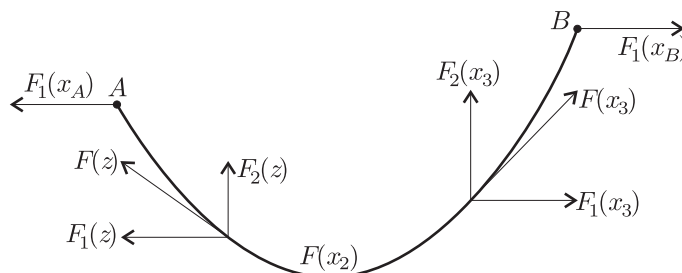
Legyen az ℓ hosszúságú és σ „hosszsűrűségű” (a köteleket, mivel átmérőjük gyakorlatilag állandó és igen kicsiny, általában a méterenkénti súlyukkal szokás jellemezni, most is ez mutatkozik meg a σ számban) kötél két végénél az $A = (x_A, y_A)$ és $B = (x_B, y_B)$ pontokra akasztva, ahol a trivialitás kizárása érdekében feltesszük, hogy $x_A \neq x_B$ és $(x_B - x_A)^2 + (y_B - y_A)^2 < \ell^2$. Világos, hogy a görbe két pontja nem eshet egymás fölé, ezért van egy olyan $f: \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$ függvény, amelynek grafikonja az $[x_A, x_B]$ intervallumon éppen a kötél pontjaiba esik. A kalkulációink érdekében feltesszük, hogy f kétszer folytonosan differenciálható.

A kötél által felvett $r(x) = (x, f(x)): [x_A, x_B] \rightarrow \mathbb{R}^2$ görbe bármely $z < x$ abcisszájú pontjai közötti darabjának hosszát az $\dot{r}(x) = (1, f'(x))$ érintőjének hosszából az $\int_z^x \sqrt{1 + (f'(t))^2} dt$ formula adja [2], így annak súlya $s(z, x) = \sigma \int_z^x \sqrt{1 + (f'(t))^2} dt$.

Mivel a kötél nyugalmi helyzetben van, az $r(x)$ pontjára ható erők $\vec{F}(x) = (F_1(x), F_2(x))$ összege a görbe érintőjével párhuzamos irányba mutat, vagyis

¹⁾ Ezt láncgörbének is hívják, mert két pontra való felfüggesztésekor a hosszához képest apró szemekből álló lánc is ugyanezen görbe alakját veszi fel.

$$F_2(x) = \pm f'(x)F_1(x).$$

A kötel minden $z < x$ abszcisszájú pontjai közötti darabját az $\vec{F}(z)$ és $\vec{F}(x)$ erők, valamint az $\vec{S}(z, x) = (0, -s(z, x))$ súlyerő tartják egyensúlyban, ezért $\vec{F}(z) + \vec{F}(x) + \vec{S}(z, x) = 0$, amiből

$$\begin{aligned} F_2(z) + F_2(x) &= s(z, x), \\ F_1(z) + F_1(x) &= 0 \end{aligned}$$

adódik. Utóbbiból azonnal kapjuk, hogy $F_1(x) = c$ konstans²⁾, és minden pontban éppen a baloldali tartópontban jelentkező $F_1(z)$ vízszintes erő ellentettje.

Az $F_2(z) + F_2(x) = s(z, x)$ egyenlet x szerinti deriválásával a szakasz jobboldali végpontjában $F_2'(x) = \sigma \sqrt{1 + (f'(x))^2}$ következik. Ezt felhasználva a másodrendű

$$(*) \quad \sigma \sqrt{1 + (f'(x))^2} = F_2'(x) = (\pm f'(x)F_1(x))' = (\pm c f'(x))' = \pm c f''(x)$$

differenciálegyenlethez jutunk, aminek átrendezésével

$$\frac{\sigma}{c} f'(x) = \frac{f'(x)f''(x)}{\sqrt{1 + (f'(x))^2}} = \left(\sqrt{1 + (f'(x))^2} \right)'$$

adódik, amiért

$$\frac{\sigma}{c} f(x) + d = \sqrt{1 + (f'(x))^2}$$

valamely d valós számra.

A (*) egyenlet baloldala a $\sigma > 0$ konstansnál sosem kisebb, ezért a jobboldal sem lehet nulla, így az a folytonossága miatt nem válhat előjelet. Ennek következtében minden megoldásfüggvény f'' második deriváltja az egész számegyenesen pozitív, vagy negatív. Előbbi esetben f alulról nézve szigorúan

²⁾ A c persze nagyon is függ az A, B pontok megválasztásától, a kötel ℓ hosszától és a kötel σ hosszsűrűségétől is.

konvex (a deriváltja szigorúan monoton növekvő), utóbbi esetben pedig szigorúan konkáv (a deriváltja szigorúan monoton fogyó) lenne, ami egy kötél esetében kizárt. Tehát f alulról nézve szigorúan konvex, és így $(*)$ alapján $f''(x) \geq \frac{\sigma}{c} > 0$. Eszerint

$$\lim_{x \rightarrow \pm\infty} f'(x) - f'(0) = \lim_{x \rightarrow \pm\infty} \int_0^x f''(t) dt = \pm\infty,$$

amiből következőleg

$$\lim_{x \rightarrow \pm\infty} f(x) = \lim_{x \rightarrow \pm\infty} \frac{c}{\sigma} \left(\sqrt{1 + (f'(x))^2} - d \right) = \infty.$$

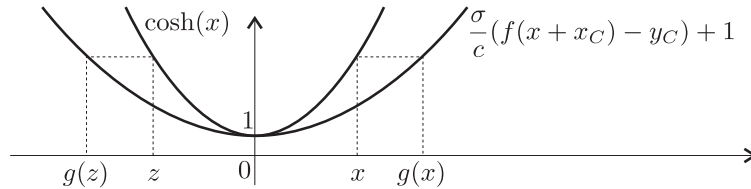
Mivel $\lim_{x \rightarrow \pm\infty} f(x) = \infty$ és f folytonos, minden elég nagy x_+ számhoz van olyan x_- , hogy $f(x_-) = f(x_+)$. Az f az $[x_-, x_+]$ zárt intervallumon folytonos, így ebben felveszi minimumát, amit viszont konvexitásának szigorúsága miatt csak pontosan egy pontban tehet. Minthogy $x_+ \rightarrow \infty$ esetén a $[x_-, x_+]$ zárt intervallumok lefedik a számegyenest, ebből az következik, hogy az f függvénynek pontosan egy minimumhelye van.

Legyen az f egyetlen minimumhelye x_C és a görbe ehhez tartozó pontja $C = (x_C, y_C)$. A fentiek szerint az f függvény az x_C előtti félegyenesen szigorúan monoton fogy, az x_C utáni félegyenesen pedig szigorúan monoton nő.

A cosh függvény³⁾ (lásd a függelékben) a pozitív félegyenesen szigorúan monoton nő, a negatív félegyenesen pedig szigorúan monoton fogy, és mindkét félegyenesre bijektíven képezi az $(1, \infty)$ félegyenesre, ezért a

$$\cosh(g(x)) = \frac{\sigma}{c} (f(x + x_C) - y_C) + 1 \quad \text{és} \quad \text{sign}(g(x)) = \text{sign}(x)$$

feltételek meghatároznak egy $g: [x_A, x_B] \rightarrow \mathbb{R}$ függvényt.

Ez a g függvény az f és a cosh függvény inverzének differenciálhatósága miatt differenciálható, és

$$f(x) = \frac{c}{\sigma} \cosh(g(x - x_C)) + \left(y_C - \frac{c}{\sigma} \right), \quad x \in [x_A, x_B],$$

valamint $g(0) = 0$.

³⁾ Választhatunk volna más, a pozitív és negatív félegyeneset is az $(1, \infty)$ félegyenesre bijektíven képező függvényt, de a differenciálegyenletünket ez egyszerűsíti leginkább.

Eszerint $f'(x) = \frac{c}{\sigma} \sinh(g(x - x_C))g'(x - x_C)$, így differenciálegyenletünk a

$$\begin{aligned} \cosh(g(x - x_C)) + \left(\frac{\sigma}{c} y_C - 1 + d\right) &= \frac{\sigma}{c} f(x) + d = \sqrt{1 + (f'(x))^2} \\ &= \sqrt{1 + \left(\frac{c}{\sigma} \sinh(g(x - x_C))g'(x - x_C)\right)^2} \end{aligned}$$

formát veszi fel. Ennek mindkét oldalát az $x = x_C$ pontban kiszámítva $d + \frac{\sigma}{c} y_C = 1$ adódik, amit ugyanoda visszaírva

$$\cosh^2(g(x - x_C)) = 1 + \left(\frac{c}{\sigma} \sinh(g(x - x_C))g'(x - x_C)\right)^2$$

következik. A $\cosh^2 t = 1 + \sinh^2 t$ azonosság alapján ebből $\frac{\pm\sigma}{c} = g'(x - x_C)$ adódik, amiért $g(x) = \frac{\pm\sigma}{c} x$, hiszen $g(0) = 0$.

Visszahelyettesítéssel tehát azt kapjuk, hogy

$$f(x) = \frac{c}{\sigma} \cosh\left(\frac{\sigma}{c}(x - x_C)\right) + \left(y_C - \frac{c}{\sigma}\right),$$

ami a kötélgörbe matematikai alakja.

A köté pontos elhelyezkedésének meghatározásához ki kell még számolnunk a c konstans értékét és a $C = (x_C, y_C)$ pontot.

Az $f(x_A) = y_A$ és $f(x_B) = y_B$ egyenletek különbségéből az

$$\begin{aligned} y_A - y_B &= \frac{c}{\sigma} \left[\cosh\left(\frac{\sigma}{c}(x_A - x_C)\right) - \cosh\left(\frac{\sigma}{c}(x_B - x_C)\right) \right] \\ (\dagger) \quad &= \frac{2c}{\sigma} \sinh\left(\frac{\sigma}{2c}(x_A - x_B)\right) \sinh\left(\frac{\sigma}{2c}(x_A + x_B - 2x_C)\right) \end{aligned}$$

egyenlethez jutunk.

Az $f'(x) = \sinh\left(\frac{\sigma}{c}(x - x_C)\right)$ deriváltból a köté hosszát kifejezve

$$\begin{aligned} \ell &= \int_{x_A}^{x_B} \sqrt{1 + (f'(t))^2} dt = \int_{x_A}^{x_B} \sqrt{1 + \left(\sinh\left(\frac{\sigma}{c}(x - x_C)\right)\right)^2} dt \\ (\ddagger) \quad &= \int_{x_A}^{x_B} \cosh\left(\frac{\sigma}{c}(x - x_C)\right) dt = \frac{c}{\sigma} \left[\sinh\left(\frac{\sigma}{c}(x - x_C)\right) \right]_{x_A}^{x_B} \\ &= \frac{c}{\sigma} \left[\sinh\left(\frac{\sigma}{c}(x_B - x_C)\right) - \sinh\left(\frac{\sigma}{c}(x_A - x_C)\right) \right] \\ &= \frac{2c}{\sigma} \sinh\left(\frac{\sigma}{2c}(x_B - x_A)\right) \cosh\left(\frac{\sigma}{2c}(x_B + x_A - 2x_C)\right), \end{aligned}$$

adódik. Ezt előbbi egyenletünkkel összevetve azt kapjuk, hogy

$$\begin{aligned} \ell^2 - (y_A - y_B)^2 &= \left(\frac{2c}{\sigma}\right)^2 \sinh^2\left(\frac{\sigma}{2c}(x_A - x_B)\right) \times \\ &\quad \times \left(\cosh^2\left(\frac{\sigma}{2c}(x_B + x_A - 2x_C)\right) - \sinh^2\left(\frac{\sigma}{2c}(x_A + x_B - 2x_C)\right)\right) \\ &= \left(\frac{2c}{\sigma}\right)^2 \sinh^2\left(\frac{\sigma}{2c}(x_A - x_B)\right). \end{aligned}$$

Ezt a praktikusabb

$$\frac{\sqrt{\ell^2 - (y_A - y_B)^2}}{(x_B - x_A)} = \frac{\sinh\left(\frac{\sigma}{2c}(x_B - x_A)\right)}{\frac{\sigma}{2c}(x_B - x_A)}$$

formában nézve világos, hogy $\frac{\sigma}{2c}$ meghatározásához a $h: t \in (0, \infty) \mapsto \frac{\sinh t}{t}$ függvényt kell invertálnunk. A h invertálható, mert $h(0) = (\sinh t)'|_{t=0} = \cosh(0) = 1$, $\lim_{t \rightarrow \infty} h(t) = \lim_{t \rightarrow \infty} \frac{e^t}{2t} = \infty$ és $0 = \sinh 0$ valamint $(t)' = 1 \leq \cosh t = \sinh'(t)$ miatt h szigorúan monoton növekvő.

A h inverzére a $\bar{h}$ jelölést alkalmazva az eddigiek alapján

$$c = \frac{\sigma}{2} \frac{x_B - x_A}{\bar{h}\left(\frac{\sqrt{\ell^2 - (y_A - y_B)^2}}{(x_B - x_A)}\right)}$$

adódik. A $(\dagger)$ és $(\ddagger)$ összefüggések hányadosából a nyilvánvaló $|y_A - y_B| \leq \ell$ egyenlőtlenség miatt

$$x_C = \frac{x_A + x_B}{2} - \frac{c}{\sigma} \operatorname{arctanh}\left(\frac{y_A - y_B}{\ell}\right)$$

adódik. A c és az x_C birtokában a minimumhely magasságát

$$y_C = y_B - \frac{2c}{\sigma} \sinh^2\left(\frac{\sigma}{2c}(x_B - x_C)\right)$$

adja.

Jegyezzük meg, hogy a két oszlopot egymásfelé kényszerítő c erő értékének és a minimumpont helyének és magasságának meghatározására a gyakorlatban (például a villanyvezetékek belógásának és a villanyoszlopok méreteinek kiszámításához) fenti formuláink helyett közelítő eljárásokat alkalmaznak, melyek Galileit⁴⁾ idézve alapvetően a kötélgörbe parabolával való helyettesítésére épülnek.

⁴⁾ Galilei azt gondolta, hogy a kötél a parabola alakját veszi fel.

Azt is vegyük észre, hogy bármely két kötélgörbe hasonló, mert az y -tengellyel párhuzamos eltolással mind egy $f(x) = a \cosh((x - x_C)/a)$ alakú függvény grafikonjába vihető, ahonnan egy x -tengellyel párhuzamos x_C/a nagyságú eltolással egy $g_a(x) = a \cosh(x/a)$ alakú függvény grafikonjába kerülnek. Márpedig a $g_1(x) = \cosh(x)$ függvény grafikonjának a -szorosára nagyított/kicsinyített megfelelője éppen g_a grafikonja.

Ezzel megkaptuk a cikk címében feltett kérdésre a választ: *minden kupola hasonló, mert formájukban az egymással hasonló kötélgörbék jelennek meg.*

3. A potenciális energia extrémumai

Ebben a szakaszban igazoljuk, hogy a kötélgörbe minimalizálja a potenciális energiát, vagyis az összes vele azonos hosszúságú és ugyanazon tartópontokon átmenő görbék közül neki van a legalacsonyabban a súlypontja.

Szélsőértékek keresésére a differenciálszámítást szokás alkalmazni, azonban a görbék halmazát nem lehet véges sok paraméterrel leírni, így azt a megoldást választjuk, hogy egyszerre csak egy egyparaméteres függvénycsaládot vizsgálunk, viszont a minimális görbétől „elvárjuk”, hogy bármely ilyen családon belül a mérésünkre nézve minimális legyen. Ez az eljárás a *variációszámítás* legegyszerűbb megjelenési formája, melynek az alábbiakban pontosan kifejtjük a tartalmát.

Egy $\nu: (-\varepsilon, \varepsilon) \times [x_A, x_B] \rightarrow \mathbb{R}$ ($\varepsilon > 0$) differenciálható függvényt az $f: [x_A, x_B] \rightarrow \mathbb{R}$ differenciálható függvény (fix végpontú) *variálásának* nevezünk, ha $\nu(t, x_A) = f(x_A)$, $\nu(t, x_B) = f(x_B)$ és $\nu(0, x) = f(x)$ minden $x \in [x_A, x_B]$ argumentumra és $t \in (-\varepsilon, \varepsilon)$ paraméterre. A $\nu_t: [x_A, x_B] \rightarrow \mathbb{R}$ ($t \in (-\varepsilon, \varepsilon)$) függvényeket, ahol $\nu_t(x) = \nu(t, x)$ az f variált függvényeinek nevezzük. (A $\hat{\nu}_x: (-\varepsilon, \varepsilon) \rightarrow \mathbb{R}$ függvényeket, ahol $\hat{\nu}_x(t) = \nu(t, x)$ az f transzverzális függvényeinek mondjuk.)

Az alkalmas $g: [x_A, x_B] \rightarrow \mathbb{R}$ függvények halmazán értelmezett $\mu: g \mapsto \mu(g)$ leképezést *mérésnek* nevezzük. Többek között ilyen például a függvény grafikonjának ℓ hossza, vagy a grafikon súlypontjának y -koordinátája.

Már megfogalmazott elvárásunk szerint a minimalitás a variálás választásától független kell legyen, ezért egy f függvényt a μ mérésre nézve akkor nevezünk *extremálisnak*, ha minden ν variálására $\mu'_\nu(0) = 0$, ahol $\mu_\nu(t) = \mu(\nu_t)$.

Tétel. *A kétszer differenciálható $f: [x_A, x_B] \rightarrow \mathbb{R}$ függvény, melynek deriváltja nem azonosan nulla, a vele azonos hosszúságú grafikonokkal rendelkező függvények között akkor és csak akkor extremális a súlypont y -koordinátájára nézve, ha grafikonja kötélgörbe.*

Bizonyítás. Legyen $f: [x_A, x_B] \rightarrow \mathbb{R}$ kétszer differenciálható. Ennek grafikonja az $r_f(x) = (x, f(x))$ görbe, melynek hossza

$$\ell(f) = \int_{x_A}^{x_B} \sqrt{1 + (f'(x))^2} dx.$$

Az r_f görbe $r_f(x)$ pont körüli sűrűsége

$$s(x) = \lim_{\varepsilon \rightarrow 0} \frac{s(x - \varepsilon, x + \varepsilon)}{2\varepsilon} = \sigma \sqrt{1 + (f'(x))^2},$$

a W_f súlypont pedig a görbe pontjainak ezen $s(x)$ függvénnyel súlyozott átlaga, vagyis

$$W_f = \frac{1}{\ell(f)} \left(\int_{x_A}^{x_B} x \sigma \sqrt{1 + (f'(x))^2} dx, \int_{x_A}^{x_B} f(x) \sigma \sqrt{1 + (f'(x))^2} dx \right).$$

Legyen ν az f függvény variálása. Ekkor a variált függvényhez tartozó $(x, \nu_t(x))$ görbe hossza, és súlypontjának magassága a fentiek szerint

$$\begin{aligned} \ell_\nu(t) &= \ell(\nu_t) = \int_{x_A}^{x_B} \sqrt{1 + (\nu'_t(x))^2} dx, \\ \mu_\nu(t) &= w_2(\nu_t) = \frac{\sigma}{\ell_\nu(t)} \int_{x_A}^{x_B} \nu(t, x) \sqrt{1 + (\partial_2 \nu(t, x))^2} dx, \end{aligned}$$

ahol ∂_2 a második változó szerinti (parciális) deriválást jelenti.

Vegyük észre, hogy az azonos hosszúságú görbék között a μ mérésnek és a $\lambda = \mu \ell / \sigma$ mérésnek ha van extrémuma, akkor ugyanazon görbe esetében van, ezért a μ helyett elegendő a λ mérésre megkeresnünk az extrémális függvényeket. A fentiekkel összhangban legyen $\lambda_\nu(t) = \mu_\nu(t) \ell_\nu(t) / \sigma$.

Mivel a $\lambda_\nu(t)$ kifejezésében szereplő integrandus folytonosan differenciálható, az integrálás felcserélhető a deriválással, amiért

$$\lambda'_\nu(t) = \int_{x_A}^{x_B} \left(\partial_1 \nu(t, x) \sqrt{1 + (\partial_2 \nu(t, x))^2} + \nu(t, x) \frac{\partial_2 \nu(t, x) \partial_1 \partial_2 \nu(t, x)}{\sqrt{1 + (\partial_2 \nu(t, x))^2}} \right) dx,$$

amely a $t = 0$ helyen

$$\lambda'_\nu(0) = \int_{x_A}^{x_B} \left(\partial_1 \nu(0, x) \sqrt{1 + (f'(x))^2} + f(x) \frac{f'(x) \partial_2 \partial_1 \nu(0, x)}{\sqrt{1 + (f'(x))^2}} \right) dx.$$

A $\lambda'_\nu(0)$ integrandusának második tagját parciálisan integrálva

$$\begin{aligned}
& \int_{x_A}^{x_B} \frac{f(x)f'(x)}{\sqrt{1+(f'(x))^2}} \partial_2 \partial_1 \nu(0, x) dx \\
&= \left[\frac{f(x)f'(x)}{\sqrt{1+(f'(x))^2}} \partial_1 \nu(0, x) \right]_{x_A}^{x_B} - \int_{x_A}^{x_B} \left(\frac{f(x)f'(x)}{\sqrt{1+(f'(x))^2}} \right)' \partial_1 \nu(0, x) dx \\
&= 0 - \int_{x_A}^{x_B} \left(\frac{(f'(x))^2 + f(x)f''(x)}{\sqrt{1+(f'(x))^2}} - \frac{f(x)(f'(x))^2 f''(x)}{\sqrt{1+(f'(x))^2}^3} \right) \partial_1 \nu(0, x) dx \\
&= - \int_{x_A}^{x_B} \frac{(f'(x))^2(1+(f'(x))^2) + f(x)f''(x)}{\sqrt{1+(f'(x))^2}^3} \partial_1 \nu(0, x) dx
\end{aligned}$$

adódik, amiért

$$\lambda'_\nu(0) = \int_{x_A}^{x_B} \partial_1 \nu(0, x) \frac{1+(f'(x))^2 - f(x)f''(x)}{\sqrt{1+(f'(x))^2}^3} dx.$$

Ha f olyan, hogy $1+(f'(x))^2 - f(x)f''(x) = 0$, akkor $\lambda'_\nu(0) = 0$ minden ν variálásra.

Ha f olyan, hogy $\lambda'_\nu(0) = 0$ minden ν variálásra, akkor a $\nu(t, x) = f(x) + t(x - x_A)(x_B - x)(1+(f'(x))^2 - f(x)f''(x))$ variálásra is $\lambda'_\nu(0) = 0$, amiből

$$0 = \lambda'_\nu(0) = \int_{x_A}^{x_B} (x - x_A)(x_B - x) \frac{(1+(f'(x))^2 - f(x)f''(x))^2}{\sqrt{1+(f'(x))^2}^3} dx$$

következik. Mivel ebben az integrandus sehol sem negatív, az integrál csak úgy lehet nulla, ha az integrandus azonosan nulla, tehát $1+(f'(x))^2 - f(x)f''(x) = 0$.

Eszerint a $\lambda = \mu\ell/\sigma$ mérés, és ezzel együtt az azonos hosszúságú görbék között a súlypontmagasság μ mérésének extrémális függvényei is pontosan azok, amelyekre $1+(f'(x))^2 - f(x)f''(x) = 0$.

Mivel $f' \neq 0$, differenciálegyenletünk ekvivalens a

$$(2 \ln f(x))' = 2 \frac{f'(x)}{f(x)} = \frac{2f'(x)f''(x)}{1+(f'(x))^2} = (\ln(1+(f'(x))^2))'$$

egyenlettel, ami megegyezik az $f^2(x) = a^2(1+(f'(x))^2)$ egyenlettel valamely alkalmas nem nulla a konstansra. Ebből $f(x) = \pm a \sqrt{1+(f'(x))^2}$ következik, ami éppen a $\pm a = \sigma/c$ kötélgörbét meghatározó differenciálegyenlet, aminek egyedüli megoldása $f(x) = \frac{1}{\pm a} \cosh(\pm a(x - x_C)) + (y_C - \frac{1}{\pm a})$.

Ezzel a tételt bebizonyítottuk. ■

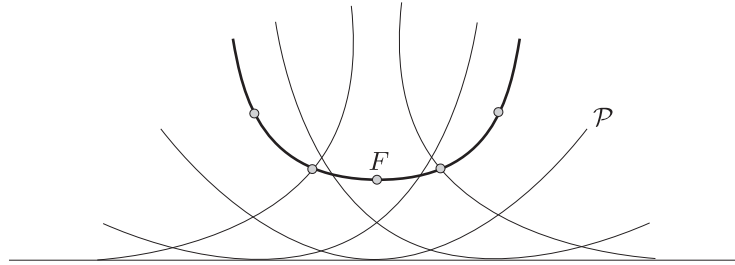
Vegyük észre, hogy az extremális görbéi a szó fizikai értelmében csak pozitív a szám esetén kötélgörbék. Ha a negatív szám, akkor igazából „kupolagörbéről” kellene beszélni, és ekkor nem minimalizálódik a potenciális energia, illetve a súlypont magassága, hanem éppenséggel maximalizálódik.

4. Szerkesztés

Világos, hogy a kötélgörbének a szó hagyományos értelmében, tehát körzővel és vonalzóval való szerkeszthetőségére nem számíthatunk, de a kötelek lógatása sem igazán kivitelezhető egy rajzasztalon, ezért a régóta bevált sablonozott vonalzó eszközéhez folyamodunk. Ilyeneket használtak a műszaki rajzolóok amíg a számítógép nem vette át teljesen a rajzolás terhét, és a pontosság tekintetében is elfogadott eljárás volt, ha az egyik vonalzót vagy sablont a másikhoz igazítva, vagy amellet eltolva, görgetve kellett használni.

A kérdés tehát az, milyen sablonra van szükség a kötélgörbe megrajzolásához, ha megengedjük annak vonalzó melletti görgetését.

Tétel. Egy $\mathcal{P}$ parabolát valamely e egyenes mentén görgetve a parabola fókusza egy kötélgörbén mozog.

Bizonyítás. Mivel a parabolák (és persze az egyenesek is) hasonlók egymáshoz, elegendő egyetlen parabola-egyenes pár esetében igazolni az állítást.

Tekintsük az $y = x^2$ egyenletű $\mathcal{P}$ parabolát, melynek fókusza az $F = (0, 1/4)$ pont, vezéregyenes (direktrix) pedig az $y = -1/4$ egyenes (mert $\sqrt{x^2 + (y - 1/4)^2} = \sqrt{x^2 + (x^2 - 1/4)^2} = x^2 + 1/4 = y + 1/4$), és görgessük e parabolát az x -tengely mentén.

A $\mathcal{P}$ parabola e érintője az $E = (x, x^2)$ érintési pontban $2x$ meredekségű, amiért ezen érintő egységnyi irányvektora $\mathbf{i}_x = \frac{1}{\sqrt{1+4x^2}}(1, 2x)$, egységnyi normális vektora pedig $\mathbf{n}_{x_0} = \frac{1}{\sqrt{1+4x^2}}(-2x, 1)$.

Az e érintő és az $F = (0, 1/4)$ fókusz távolsága megegyezik a $(0, 1/4) - (x, x^2)$ vektornak az érintő $\mathbf{n}_x$ normálisára eső

$$\psi(x) = \langle (-x, 1/4 - x^2), \mathbf{n}_x \rangle = \frac{\sqrt{1 + 4x^2}}{4}$$

vetületével.

Az F fókusz és az E érintési pont távolsága $\tau(x) = \sqrt{x^2 + (x^2 - 1/4)^2}$.

Az F fókusz e érintőre vett merőleges vetületének $\xi(x)$ távolsága az E érintési ponttól megegyezik a $(0, 1/4) - (x, x^2)$ vektornak az e érintő $\mathbf{i}_x$ irányvektorára vett vetületének hosszával, tehát

$$\xi(x) = \left\langle (-x, 1/4 - x^2), \frac{1}{\sqrt{4x^2 + 1}}(1, 2x) \right\rangle = \frac{2x\sqrt{1 + 4x^2}}{4}.$$

A $\mathcal{P}$ parabola $O = (0, 0)$ és $E = (x, x^2)$ pontjai között

$$\sigma(x) = \int_0^x \sqrt{1 + (2t)^2} dt = \frac{1}{2} \int_0^{2x} \sqrt{1 + z^2} dz = \frac{1}{2} \int_0^{\operatorname{arcsinh}(2x)} \cosh^2 t dt$$

a hossza. Ezen integrál kiszámításához figyeljük meg, hogy

$$\begin{aligned} \frac{1}{2} \int_0^b \cosh^2 t dt + \frac{1}{2} \int_0^b \sinh^2 t dt &= \frac{1}{4} [\sinh(2t)]_0^b, \\ \frac{1}{2} \int_0^b \cosh^2 t dt - \frac{1}{2} \int_0^b \sinh^2 t dt &= \frac{1}{2} [t]_0^b, \end{aligned}$$

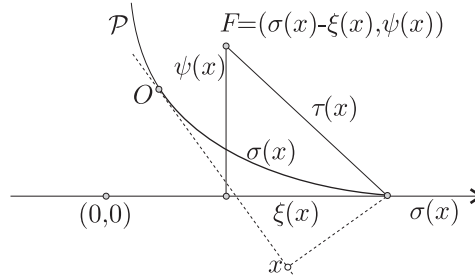
amiért

$$\int_0^b \cosh^2 t dt = \frac{1}{2} [t + \sinh t \cosh t]_0^b = \frac{b + \sinh b \cosh b}{2},$$

és így

$$\sigma(x) = \frac{1}{2} \int_0^{\operatorname{arcsinh}(2x)} \cosh^2 t dt = \frac{\operatorname{arcsinh}(2x) + 2x\sqrt{1 + 4x^2}}{4}.$$

A $\mathcal{P}$ parabolát $\sigma(x)$ hosszan görgetve, az $E = (x, x^2)$ pont az x -tengelyre kerül, az x -tengely pedig az elgörgetett parabolának érintője lesz.

Az F fókusz ezért a görgetés közben úgy halad a görgetés irányába, hogy x -koordinátája $\sigma(x) - \xi(x)$ távolságot tesz meg, az x -tengelytől való távolsága pedig $\psi(x)$ lesz. Az F fókusz által sűrolt görbe tehát annak az f függvénynek a grafikonja, melyre $\psi(x) = f(\sigma(x) - \xi(x))$, amiért

$$\frac{\sqrt{1+4x^2}}{4} = f\left(\frac{\operatorname{arcsinh}(2x)}{4}\right), \quad \text{vagyis} \quad f(x) = \frac{\cosh(4x)}{4}.$$

Ez bizonyítja az állítást. ■

Függelék: hiperbolikus függvények

A valós számok halmazán értelmezett

$$\begin{aligned} \sinh x &:= \frac{e^x - e^{-x}}{2} \quad (\text{szinusz-hiperbolikus}), \\ \cosh x &:= \frac{e^x + e^{-x}}{2} \quad (\text{koszinusz-hiperbolikus}), \text{ és} \\ \tanh x &:= \frac{\sinh x}{\cosh x} \quad (\text{tangens-hiperbolikus}) \end{aligned}$$

függvényeket *hiperbolikus függvényeknek* nevezzük.

A definíciók alapján egyszerű számolással igazolhatók a

- $\cosh x = \cosh(-x)$, $\sinh x = -\sinh(-x)$ és $\tanh x = -\tanh(-x)$,
- $\cosh^2 x - \sinh^2 x = 1$,

formulák, valamint a hiperbolikus addíciós képleteknek nevezett

- $\cosh(x \pm y) = \cosh x \cosh y \pm \sinh x \sinh y$,
- $\sinh(x \pm y) = \sinh x \cosh y \pm \cosh x \sinh y$,
- $\tanh(x \pm y) = \frac{\tanh x \pm \tanh y}{1 \pm \tanh x \tanh y}$,

azonosságok. Utóbbiak felhasználásával adódnak a speciális

- $\cosh(2x) = \cosh^2 x + \sinh^2 x$ és $\sinh(2x) = 2 \sinh x \cosh x$,
- $\cosh^2(x/2) = (\cosh x + 1)/2$ és $\sinh^2(x/2) = (\cosh x - 1)/2$

egyenlőségek, amelyekből könnyen beláthatók a cikkben is használt

- $\cosh x = 1 + 2 \sinh^2(x/2)$,
- $\cosh x - \cosh y = 2 \sinh\left(\frac{x+y}{2}\right) \sinh\left(\frac{x-y}{2}\right)$,
- $\cosh x + \cosh y = 2 \cosh\left(\frac{x+y}{2}\right) \cosh\left(\frac{x-y}{2}\right)$,
- $\sinh x - \sinh y = 2 \cosh\left(\frac{x+y}{2}\right) \sinh\left(\frac{x-y}{2}\right)$,
- $\sinh x + \sinh y = 2 \sinh\left(\frac{x+y}{2}\right) \cosh\left(\frac{x-y}{2}\right)$

azonosságok.

Újra a definíciót használva könnyű számolás adja, hogy

$$\bullet \cosh' x = \sinh x, \quad \sinh' x = \cosh x \quad \text{és} \quad \tanh' x = 1 - \tanh^2 x.$$

Fentiek alapján $\cosh'' x = \cosh x \geq 1$, amiért a $\cosh$ függvény alulról szigorúan konvex. A $\cosh' x = \sinh x$ miatt ugyanakkor a $\cosh$ függvény a negatív számok halmazán szigorúan monoton fogyó, a pozitív számok halmazán szigorúan monoton növekvő. A $\cosh$ függvény egyetlen minimumhelye a 0, $\cosh 0 = 1$ és $\lim_{x \rightarrow \pm\infty} \cosh x = \infty$.

Mivel $\sinh' x = \cosh x \geq 1$, a $\sinh$ függvény szigorúan monoton növekvő a teljes számegyenesen. Minthogy $\sinh'' x = \sinh x$, a $\sinh$ függvény a negatív számok halmazán alulról szigorúan konkáv, a pozitív számok halmazán pedig alulról szigorúan konvex. A $\sinh$ függvénynek nincs szélsőértéke, egyetlen inflexiós pontja a 0, $\sinh 0 = 0$ és $\lim_{x \rightarrow \pm\infty} \sinh x = \pm\infty$.

Mivel $\tanh' x = 1/\cosh^2 x \geq 0$, a $\tanh$ függvény szigorúan monoton növekvő a teljes számegyenesen. Minthogy $\tanh'' x = -2\cosh^{-3} x \sinh x$, a $\tanh$ függvény a negatív számok halmazán alulról szigorúan konvex, a pozitív számok halmazán pedig alulról szigorúan konkáv. A $\tanh$ függvénynek nincs szélsőértéke, egyetlen inflexiós pontja a 0, $\tanh 0 = 0$ és $\lim_{x \rightarrow \pm\infty} \tanh x = \pm 1$.

A $\cosh$, $\sinh$ és $\tanh$ hiperbolikus függvények inverzfüggvényeit a szögfüggvényeknél megszokott módon $\operatorname{arccosh}: (1, \infty) \rightarrow (0, \infty)$, $\operatorname{arcsinh}: \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$ és $\operatorname{arctanh}: \mathbb{R} \rightarrow (-1, 1)$ jelöli.

Irodalom

- [1] H. S. M. COXETER, *A geometriák alapjai*, Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1987.
- [2] KURUSA Á., *Differenciálgeometria*, Polygon, Szeged, 1996.
- [3] PAHIO, Catenary, *PlanetMath*, <http://planetmath.org/encyclopedia/ChainCurve.html>.

KURUSA Á., SzTE, Bolyai Intézet, Aradi vértanúk tere 1., 6720 Szeged; *e-mail*: kurusa@math.u-szeged.hu